

PERSOONA JA PRONOMINIT KESKUSTELUSSA

Eeva-Leena Seppänen *Läsnäolon pronominit. Tämä, tuo, se ja hän viittaamassa keskustelun osallistujaan.* SKST 715. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 1998. 224 s. ISBN 951-746-081-3.

Eeva-Leena Seppäsen vuoden 1998 joulukuussa valmistuneen väitöskirjan aiheena on pronominiin *tämä, tuo, se ja hän* käyttö viittaamassa keskustelun osallistujaan. Tutkimalla tavallisia arkikeskusteluja keskusteluntutkimuksen metodein Seppänen tuo esiin, ettei kolmas persoona olekaan pelkästään poissaolevan kategoria, vaan kieleemme pronomineilla voi ilmaista monenasteista mukanaoloa.

Keskeisenä ajatuksena on kielen ja keskustelutilanteen refleksiivisyys eli se, ettei kielen käyttö pelkästään kuvasta ympäröivää kontekstia, vaan myös olennaisesti muovaa ja luo sitä. Tutkimuksen tavoitteena on täten toisaalta selvittää sitä, millä perusteilla puhujat valitsevat keskustelun osallistujaan viittaavan pronominin, ja toisaalta taas osoittaa, mitä seurauksia pronominin valinnasta on. Tuloksena on, että spatiaaliset seikat eivät ole ratkaisevia läsnäolijaan viittaavan pronominin valinnassa, vaan valinta tehdään viittauksen kohteen osallistujaroolin perusteella. Pronominin valintaan vaikuttaa se, onko viittauksen kohde ollut edellä äänessä vai ei, ja se, käsitelläänkö häntä puhetilanteen osallistujana vai pikemminkin puheenaiheena. Toisaalta viittauskeinon valinta myös vaikuttaa siihen, millaisen osallistujaroolin viittauksen kohde keskustelussa saa.

TUTKIMUSONGELMA, AINEISTO JA METODI

Seppäsen tutkimusongelma on selvärajainen, ja tarkastelun kohteena oleva ilmiö on jo sinänsä kiehtova. Kun kieltä ei ole tutkittu tavallisen arkipuheen vaan itse keksittyjen tai muuten kontekstistaan erotettujen, usein vain lauseen pituisten yksiköiden perusteella, on evidenssin puutteessa oletettu, että puhetilanteessa mukana oleviin viitattaisiin ns. puheaktipronominien eli ensimmäisen ja toisen persoonan muotojen avulla, ja on jäänyt huomaamatta kolmannen persoonan muotojen käyttö mukanaolijoista. Seppäsen tutkimus siis tuo esiin uutta tietoa pronomini-kategorioiden käytöstä, ja toisaalta myös hämärtää kategorioiden rajoja. Jos kolmas persoonakin voi olla mukana puhetilanteessa, ei puheaktipersonniksi voidakaan laskea vain ensimmäistä ja toista persoonaa.

Aineistonsa Seppänen on valinnut Helsingin yliopiston suomen kielen laitoksen keskustelukorpuksesta, jota hän on ollut mukana keräämässä ja litteroimassa. Kolmannen persoonan pronominiin käyttö keskustelukumppanista on Seppäsen mukaan runsainta monenkeskisissä kasvokkaiskeskusteluissa (s. 14), ja siksi mukaan on otettu kolme 7–12 osanottajan keskus-

telua ja niiden lisäksi ns. Alkon aineiston nelihenkenen miesryhmän keskusteluja. Kaikkiaan aineistoa on yli kuusi tuntia. Tästä aineistosta on löytynyt 96 läsnäolijaan viittaavaa kolmannen persoonan pronominia. Samassa aineistossa on toistatettava poissaolevaan henkilöön viittaavaa kolmannen persoonan pronominia ja 755 läsnäolijaan viittaavaa toisen persoonan pronominia (taulukot s. 14 ja 20), ja siksi Seppäsen tutkimaa ilmiötä voisi pitää suhteellisen harvinaisena. Kun tutkimuksessa mukana olevissa keskusteluissa kuitenkin käytetään pronomineja tällä tavoin noin joka neljäs minuutti, ei ilmiö enää tunnukaan niin harvinaiselta.

Rajallisestakin aineistosta Seppänen saa lisäksi esille selviä yleistyksiä ja täysin uutta tietoa siitä, millaisissa yhteyksissä pronomineja käytetään näin ja mitä siitä keskustelussa seuraa. Osaksi tämä johtuu tutkimusmenetelmästä. Metodina Seppäsellä on etnometodologinen keskusteluanalyysi, amerikkalaisten sosiologien kehittämä tiukan aineistolähtöinen tutkimusmenetelmä, jolla ei ole painolastina kielitieteessä kanonisoituja käsityksiä esimerkiksi siitä, miten pronomineja käytetään. Lisäksi juuri keskusteluanalyttikot ovat onnistuneet purkamaan puhujan ja kuulijan rooleja tavallisia keskustelutilanteita paremmin vastaaviksi. Kielitieteessä omaksuttu yksinkertaistettu malli puhetilanteesta kahdenkeskisenä, lähinnä ajatuksensiirtoa muistuttavana puuhana on rajoittanut sitä, millaisten tekijöiden ajatellaan vaikuttavan viittauskeinon valintaan. Etualalla ovat useinkin olleet kognitiiviset tekijät kuten referentin tunnistettavuus ja saavutettavuus (ks. esim. Fretheim ja Gundel 1996), kun taas interaktiiviset ja keskustelun rakenteeseen liittyvät tekijät ovat jääneet vähemmälle huomiolle (ks. kuitenkin Fox 1987, 1996).

Kolmannen persoonan muotojen käytön

mukanaolijoista ovat ensimmäisenä huomanneet juuri keskusteluntutkijat, ja he ovat myös kehittäneet puhetapahtumaa kielitieteessä omaksuttua realistisemmin kuvaavan mallin. Erityisen keskeinen Seppäsen tutkimuksessa on Goffmanin (1981) osallistumiskehikon käsite. Osallistumiskehikko sisältää monia eri tapoja olla mukana puhetilanteessa; ratifioidut osallistujat, jotka periaatteessa voivat osallistua keskusteluun, erotetaan sivullisista ja muista, jotka sattumalta saattavat kuulla keskustelun, mutta kaikki ratifioidut osallistujatkaan eivät ole välttämättä puhutellun roolissa. Tästä terminologiasta, sen ongelmista ja käytöstä fennistiikassa (s. 29) ja muuallakin (s. 154–155) Seppäsellä on hyödyllistä sanottavaa.

Tärkeää Seppäsen tutkimuksen kannalta on Goffmanin mallin dynaamisuus. Osallistumiskehikko on jatkuvasti liikkeessä, niin että saman vuoron aikana saattaa tapahtua useita asennonvaihdoksia, kun osallistujien roolit muuttuvat. Näin tapahtuu, kun he puheellaan ja muulla käytöksellään sekä aktiivisesti muovaavat tilannetta että tulkitsevat toistensa tekemisiä reagoimalla tapahtuneeseen. Kun puhetapahtumaan osallistuminen nähdään näin monimuotoisena, ei kolmannen persoonan käyttämisen mukanaolijasta tarvitsekaan enää olla mahdoton ilmiö.

Vaikka Seppäsen metodi on keskusteluanalyysi, hänellä on myös kielitieteilijän koulutus. Tutkimuksen tavoitteeksi hän ilmoittaa lingvistisen tiedon lisäämisen pronomien semantiikasta keskusteluanalyysin keinoin (s. 13). Seppäsen mukaan »kaikki tieto, mitä kielestä ja keskustelusta on olemassa, vaikuttaa keskusteluanalyttikon työhön» (s. 14). Koko keskusteluanalyysin kentän suhteen tämä toteamus voi jäädä toivomuksen asteelle, mutta se pitää yleisemminkin paikkansa mitä tulee Suomessa tehtyyn keskusteluanalyysiin. Se

puhuttelee lingvistiäkin, kun tutkijoilla on tieto alalla jo saavutetuista tutkimustuloksista ja keskeisistä ongelma-alueista.

SUOMEN PRONOMINIEN KUVAUS

Seppänen selvittää laajalti sekä kielioppiemme pronominikuvausta että pronomineista tehtyä muuta tutkimusta. Kieliopeisammehan pronominit on 1800-luvulta asti jaettu kirjakielen normeja seuraten persoonan- ja demonstratiivipronomineihin semanttisin perustein, niin että persoonapronominit on erotettu omaksi luokakseen henkilöviitteisinä. Näin suomen pronominijärjestelmä saadaan näyttämään varsin indoeurooppalaiselta. Tämä jakoperuste on kuitenkin puhekielen käytännön kannalta ongelmallinen, mikä ei paljon kenttätyötä tehneiltä fennisteiltä ole jäänyt huomaamatta. Puhekielen pronomineja on hankala jakaa kahteen luokkaan semanttisin perustein, koska kaikki demonstratiivit voivat olla henkilöviitteisiä itsenäisinäkin, ja toisaalta *hän*- ja *he*-pronominit voivat viitata sekä inhimillisiin että ei-inhimillisiin referentteihin. Suomen puhekielen pronominijärjestelmä poikkeaa siis paljon tutkituista eurooppalaisista kielistä ratkaisevalla tavalla nimenomaan persoonan kategorian suhteen. Jo siksikin se on tärkeä tutkimuskohde.

Kun pronominiemme luokitus semantiikan perusteella ei onnistu, on toisena mahdollisena jakoperusteena pronominiin syntaktinen käyttäytyminen. Muista 1800-luvun grammatikoista poiketen von Becker (1824) erottaa persoonapronominit demonstratiiveista nimenomaan sen perusteella, että ne ovat luonteeltaan syntaktisesti itsenäisiä. Tämän argumentin on sittemmin elvyttänyt Matti Larjavaara (1990), ja tämä jakoperuste osoittautuu mielenkiintoiseksi myös tämän tutkimuksen kannalta. Käy ilmi, että puhetilanteen osanottajis-

ta käytetyt demonstratiivit käyttäytyvätkin syntaktisesti persoonapronominiin tavoin.

Kolmannenlaisen luokituksen Seppänen on löytänyt vanhoista kieliopeista, joissa pronominit on jaettu demonstratiivi- ja relatiivipronomineihin, valitettavasti perusteluja tai edes esimerkkejä antamatta (s. 32–35). Ensimmäisen ja toisen persoonan pronominit on niissä luokiteltu demonstratiiviksi, ja joissakin kieliopeissa myös *hän* ja *tämä*. *Tuoltoi* ja *se* on taas yleensä luokiteltu relatiivipronomineiksi. Seppäsen kommentit kategorioiden perusteista ja niiden implikaatioista ovat mielenkiintoisia: hän arvailee jakoperusteeksi tilanneviitteisyyttä. Demonstratiiveilla olisi siis tarkoitettu tilanneviitteisiä ja relatiivipronomineilla taas tekstiviitteisiä (anaforisia) pronomineja. Tarkempiin arveluihin siitä, millä perustein 1600-luvun kielioppien luokittelu on tehty, tarvittaisiin tietenkin perinpohjaisia tietoja kieliopin tekijöiden tieteellisestä taustasta, mutta olisi kiehtovaa, jos 1600-luvun kielioppien tekijät, joiden luokittelun on täytynyt ainakin osittain perustua kuulutuun kielenkäyttöön, olisivat jo huomanneet *hän*-pronominin tilanneviitteisyyden ja *se*-pronominin tekstiviitteisyyden.

Viime vuosina on alettu paremmin ymmärtää pronominiemme pragmatiikkaa puhekielen systeemissä, puhetilanteen indekseinä. Tärkeä sija tässä keskustelussa on ollut Lea Laitisella, joka on kyseenalaistanut puheaktipersonan rajoja ja ehdottanut, että ensimmäisen ja toisen persoonan pronominiin lisäksi myös *hän* ja *he* laskettaisiin puheaktipronomineiksi, koska ne toimivat murteissa aiemman puhetilanteen indekseinä (1992: 274). Seppäsen tutkimus on siis tavallaan jatkoa Laitisen työlle, mutta Seppänen laajentaa kysymystä osallisuudesta puhetapahtumaan niin, että se käsittää myös demonstratiivit ja muutkin kolmannen persoonan muodot.

PRONOMINIT, OSALLISTUJAROOLIT JA KESKUSTELUN RAKENNE

Millä perusteella puhuja sitten valitsee keskustelun osallistujaan viittaavan kolmannen persoonan pronominin? Seppänen ehdottaa, että nimenomaan se, että kuulijat pystyvät tunnistamaan, mistä ja kenestä on puhe, olisi viittauskeinon valinnan pääperuste ja että identifioinnin onnistumiseen tarvitaan kaksi ehtoa, joista toinen liittyy referentin aktivoituneisuuteen, toinen siihen, että viittaus tuotetaan rakenteellisesti odotuksenmukaisessa paikassa (s. 45).

Aikaisemmassa tutkimuksessa viittauskeinon valintaa on paljon käsitelty siltä kannalta, miten esillä, aktivoitunut tai saavutettavissa referentti on (ks. esim. Fretheim ja Gundel 1996). On ajateltu, että eri viittauskeinot muodostaisivat jatkumon niin että niihin referentteihin, joista kuulija on tietoinen, koska niistä on juuri ollut puhetta, tai jotka ovat muuten läsnä tilanteessa, viitattaisiin pronomineilla ja muilla minimaalisilla viittauskeinoilla, kun taas poissaoleviin referentteihin, joista ei ole ollut puhetta, viitattaisiin leksikaalisin keinoin. Kuten Seppänen huomauttaa, tällainen käsitteilytapa ei sinänsä ole kovin valaiseva läsnäolijoihin viittaamisen kannalta, koska voisi olettaa, että keskustelun osallistujat olisivat kaikki yhtä lailla aktivoituneita osallistujien mielessä (s. 43). Toisaalta jatkumoteorioiden kannattajista sekä Gundel ym. (1993: 284) että Ariel (1990: 18) ovat arvelleet, että demonstratiivien ja muiden kolmannen persoonan pronomien käyttöehdot olisivat erilaisia, niin että demonstratiiveja voitaisiin käyttää vähemmän aktivoituneista, mutta kuitenkin läsnäolevista referenteistä. Kukaan aktivaatioteorioiden edustaja ei kuitenkaan ole pohtinut läsnäoleviin ihmisiin viittaamista; yhtenä syynä on se, että näissä kognitiivisesti orientoituneissa tutkimuksissa on yleensä oletettu

yksinkertaistettu, dialoginen malli puhetilanteesta.

On myös ehdotettu, että rakenteelliset seikat vaikuttaisivat viittauskeinon valintaan. Fox (1987) on tutkinut henkilöihin viittaamista englanninkielisissä keskusteluissa ja todennut keskustelun rakenteen ja interaktiivisten tekijöiden vaikuttavan ratkaisevasti viittauskeinojen käyttöön. Toisaalta jotkut tutkijat ovat olettaneet, että rakenteelliset seikat vaikuttaisivat siihen, miten saavutettavissa referentti on eli miten helppo se on tunnistaa (Ariel 1990: 28–20); myös Seppänen vihjaa (s. 43) siihen, että rakenteelliset seikat voisivat vaikuttaa aktivaatiotasoon. Fox onnistuu kuitenkin paljon jatkumoteorioita paremmin selittämään epäodotuksenmukaiset pronomien käytöt: kun jatkumoteorioiden edustajat turvautuvat ad hoc -tyyppisiin selityksiin (ks. esim. Gundel ym. 1993: 293), Fox, samoin kuin Seppänenkin, osoittaa miten poikkeuksellinen viittauskeinon käyttö muuttaa tai tulkitsee uudelleen kontekstia.

Seppäsen tutkimusta lukiessa herää epäily siitä, tarvitaanko tunnistettavuuden käsitettä lainkaan pronomien valintaperusteiden selittämiseen. On tietenkin uskotavaa, että osanottajien motivaationa olisi tulla ymmärretyksi. Toisaalta taas on huomattavan harvinaista, että keskusteluissa ilmaistaisiin epävarmuutta viittaussuhteista edes niissä kielissä, joissa ei käytetä pronomineja juuri lainkaan, vaikka verbeissä ei ole persoonaa indeksoivia aineksia (esim. japanissa). Tunnistettavuuden (identifiability) käsitteellä onkin usein (ks. esim. Chafe 1994: 93–107; Vilkuna 1992: 10) tarkoitettu nimenomaan sitä, että referentti on kuulijalle tuttu. Tällä parametrilla ei silloin olisi lainkaan merkitystä tässä tutkimuksessa, koska kaikki Seppäsen tutkimat viittauskeinot viittaavat (tilanteessa ja ennestäänkin) tunnistettaviin referentteihin. Näin tulisi esiin se houkutteleva mahdollisuus, että

pronomiinien käyttöä säätelisivätkin juuri ne rakenteelliset ja vuorovaikutukselliset seikat, joiden kuvailuun Seppänen tässä tutkimuksessa keskittyy. Tutkimuksen tulokset eivät ole nähdäkseni mitenkään ristiriitaisia tällaisen päätelmän kanssa.

Se-pronominin käytön suhteen Seppänen tulee samaan tulokseen kuin monet aikaisemmatkin tutkijat: sen päätehtävä on anaforinen (s. 45). Perustelut ovat kuitenkin uudenlaiset. Ne löytyvät rakenteellisista seikoista: tutkitussa aineistossa osallistujan viittaavan *se*-pronominin sisältävä vuoro kytkeytyy aina taaksepäin. Seppänen osoittaa taidokkaasti monin esimerkein, miten keskusteluissa *se*-pronominin sisältävät vuorot hahmottuvat aikaisempaa sekvenssiä jatkaviksi: ne voivat toimia vierusparin jälkijäsenenä, täydentää toisen aloittamaa kertomusta tai jatkaa omaa kesken jäänyttä kertomusta. (S. 46–57.) Pronominin käyttö on myös yhteydessä osallistujaroleihin: *se*-pronominia keskustelukumppanista käyttävä puhuja käsittelee tätä puheenaiheena eikä ensisijaisesti keskustelun osallistujana.

Tämä- ja *tuo*-pronominit eroavat *se*-pronominista siinä, että ne ovat eteenpäin katsovia ja uutta aloittavia. Tätä tukee myös niiden syntaktinen luonne. Seppänen tekee mielenkiintoisen havainnon siitä, että *tämä* ja *tuo* esiintyvät puhekumppaniin viitattaessa useammin substantiivin etisinä kuin *se* (s. 59); jo näiden pronomiinien syntaksista näkyy siis niiden funktio uuden aloittajina.

Toisin kuin anaforinen *se*-pronomini, *tämä* ja *tuo* kiinnittävät huomiota puhetilanteeseen. Osallistujaroolien kannalta pronominit erottuvat toisistaan niin, että *tämä* viittaa useimmiten osanottajaan, jolla on ollut edellä puhujan rooli (s. 59–60), kun taas *tuo* viittaa mukanaolijaan, joka on tullut huomion kohteeksi tekemistensä kautta (s. 77–79). Tässäkin siis Seppänen tulokset tukevat aikaisempia tutkimuksia, joissa näitä

pronomineja on luonnehdittu demonstratiivisemmiksi kuin *se*-pronominia, mutta samalla hän tarjoaa vankat perusteet tälle usein perustelematta jääneelle havainnolle.

Seppänen mukaan *tämä* osoittaa, että on alkamassa uusi puheenaihe tai kertomus tai käsiteltävää asiaa aletaan tarkastella uudesta näkökulmasta. *Se*-pronominikin voi esiintyä kertomuksen alussa, mutta silloin kertomus on tuotettu jälkijäsenen paikalla; *tämä*-pronominin sisältävät kertomuksen aloitukset taas on tuotettu omasta aloitteesta, pyytämättä (s. 60), ja ovat sikäli ennakoimattomia. Tällä huomiolla on ensinnäkin mielenkiintoisia seuraamuksia kertomuksen jäsentelyn kannalta; se osoittaa, että jo kertomusta edeltävä puhe voidaan katsoa osaksi kertomusta pronomiinien käytön kannalta, eikä kertomuksia siis oikeastaan voi erottaa omaksi yksikökseen ympäröivästä puheesta ainakaan viittauskeinojen kannalta. Toisaalta se valaisee mielenkiintoisella tavalla ennakoimattomuuden käsitettä, joka sinänsä on vaikeasti todistettava: esim. esimerkin 11 kertomuksen alussa on *tämä*-pronomini, mutta kertomus on osa pidempää samanaiheisten kertomusten sarjaa. Esimerkin 12 kertomuskaan ei ala aivan tyhjästä; se vaikuttaa Nooran r. 9–10 tekemän kommentin inspiroimalta. Ongelmana on se, että spontaanisti keskustelun lomassa kerrotut kertomukset eivät koskaan ole täysin ennakoimattomia, vaan niiden on sovittava paikalliseen kontekstiin; jos ne eivät mitenkään jatka jo aloitettua aihetta, kertojan on ilmaistava se erikseen (Ervin-Tripp ja Küntay 1997). Tässä siis nimenomaan vuorovaikutukselliset ja keskustelun rakenteeseen liittyvät perustelut ovat välttämättömiä; vain niihin vedoten saadaan esille pronominin valintaan vaikuttavat tekijät, tässä ennakoimattomuus.

Tuo-pronomini eroaa *tämä*- ja *se*-pronomineista niin, että sen avulla tuodaan osallistuja keskustelunaiheeksi senhetkisen

keskustelun ulkopuolelta, kun *tämä* viittaa edelliseen puhujaan ja *se* jo puheenaiheena olevaan osanottajaan. Toisaalta *tuo*-pronominin käyttö liittyy Seppäsen mukaan usein tiimitymistilanteisiin, joissa referentti asetetaan muiden tarkastelun tai kommentoinnin kohteeksi (s. 72). Näin Seppänen tuo esiin pronominin refleksiivisyyden; sen avulla referentti poimitaan senhetkisen puhetilanteen ulkopuolelta tai asetetaan sen ulkopuolelle.

Tässä aineistossa harvinaisin viittauskeino on muuten puhekielisen aineiston perusteella paljon tutkittu *hän*-pronomini. Seppäsen *hän*-pronominista saamat tulokset ovat samansuuntaisia kuin fennistiikassa aikaisemminkin esiin tulleet. Hän kiinnittää huomiota toisaalta *hän*-pronominin muodollisuuteen, ja toisaalta sen käyttöön eläytyvissä konteksteissa. *Hän* on kaksiaännisyyden pronomini, ja täten sitä voidaan myös pitää puheaktipronominina (s. 92), kuten Laitinen (1992) on jo ehdottanut.

NIMET JA NOLLAT

Muita kolmaspersoonaisia muotoja, joita käytetään keskustelun osanottajista ovat erisnimet, substantiiviin liittyvät demonstratiivipronomininit ja ns. nollaviittaukset. Näistä nimet osoittautuvat tässä tutkimuksessa demonstratiivipronomineja yleisemmäksi keinoksi viitata osallistujaan, ja ne voivat myös esiintyä kaikissa niissä konteksteissa missä demonstratiivitkin. Suomenkielisessä keskustelussa ne voivat siten olla joko uutta aloittavia, kuten *tämä* ja *tuo*, tai jatkavia, kuten *se*. Englanninkielisessä kirjallisuudessa on nimiä pidetty tyypillisesti aloittavina viittausmuotoina ja pronomineja jatkavina. Suomen kieli siis eroaisi kiintoisalla tavalla esim. englannin kielestä tässä suhteessa (s. 94–95). Nimiä käytetään suomen kielessä kehoittavissa ja kysyvissä ja muissa sellaisissa konteksteissa

osanottajasta, jolta odotetaan vierusparin jälkijäsentä (s. 102). Tällaisissa konteksteissa eivät taas demonstratiivipronomit esiinny. Seppäsen mukaan nimiä käytettäisiin myös referenssin yksiselitteisyyteen pyritäessä. Kun referenssin yksiselitteisyys, »tunnistettavuus», on kuitenkin myös mainittu yleisemminkin viittauskeinoon valintaa motivoivana pyrkimyksenä, tarkempi eksplikointi olisi tässä tarpeen. Seppäsen esimerkit ja niiden selitykset ovat kylläkin järkeenkäyviä. Jatkotutkimuksissa olisi hyvä selvittää edelleen sitä, miksi *se*, että demonstratiivit voivat myös viitata ei-inhimillisiin referentteihin, joskus johtaa epäselvyyteen viittausuhteissa, mutta joskus ei, tai miksi demonstratiivilla ei aina voi viitata yhtä aikaa kahteen läsnäolijaan (s. 103), kun se taas joskus on mahdollista.

Keskustelukumppaneihin viitataan Seppäsen aineistossa myös rakenteilla, joissa demonstratiivipronomini liittyy substantiiviin tarkenteena. Näistä *se*-pronomini esiintyy vain tietynlaisissa syntaktisissa rakenteissa, nimittäin kysymyslauseissa heti kysymyksen tai kysymysliitteellä varustetun verbin jälkeen. Seppäsen mukaan tämä osoittaa, että *se* toimii läsnäolijoihin viitataessa pikemminkin persoona- kuin demonstratiivipronominina, koska sen kombinoitavuus on samalla tavalla rajallista kuin persoonapronominienkin (s. 110). Olen tästä aivan samaa mieltä Seppäsen kanssa. Lisäksi *se*-pronominin syntaktinen rooli on nähdäkseni näissä rakenteissa epäselvä. Ei ole varmaa, toimiiko *se* substantiivin tarkenteena vai onko *se* sama pleonasminen *se*, joka on jo aikaisemminkin tässä tyypillisessä Wackernagelin paikassa klitisoitunut sitä edeltävään kysymyssanaan ja liitepartikkeliin (*kukas, tuleeks*). Tämä näkökulma siis vain vahvistaisi Seppäsen argumenttia.

Samoin kuin *se*, substantiivin etiset *tämä* ja *tuo* ovat jokseenkin harvinaisia

keskustelun osallistujaan viittaamassa. Toisin kuin *se*, ne kuitenkin toimivat samalla tavoin kuin itsenäisinäkin pronomineina. *Tämä*-pronomiinilla varustettu NP viittaa osallistujiin, jotka ovat juuri olleet äänessä, ja sen avulla voi myös vaihtaa näkökulmaa (s. 112). *Tuo*-pronomiinilla taas kiinnitetään huomiota osallistujan tekoihin enemmän kuin hänen puheisiinsa (s. 115). Lisäksi Seppänen huomauttaa, että näissä demonstratiivin sisältävissä NP:issä nimenomaan demonstratiivi toimii viittaavana elementtinä, jonka perusteella referentti tunnistetaan, ja niitä seuraava substantiivi mahdollisine määritteineen vain tukee viitasta (s. 115). Näin on myös, jos seuraava substantiivi on nimi, vaikka toisaalta nimien tehtävänä on Seppäsen mukaan juuri referenssin yksiselitteisyyden varmistaminen. Onko siis ehkä niin, että näissäkään rakenteissa demonstratiivi ei toimikaan determinanttina, vaan itsenäisenä elementtinä, ja substantiivi mahdollisine määritteineen olisikin, ainakin jossain mielessä, appositio? Tästä seuraisi, että myös *tämä* ja *tuo* käyttäytyisivät osanottajiin viittaavina syntaktisesti samalla tavoin kuin *se* ja (muut?) persoonapronominit.

Seppänen käsittelee myös ns. spesifejä nollaviittauksia, eli lausumia, joissa viittaavaa muotoa ei ole, mutta jotka kuitenkin voidaan tulkita niin, että niissä olevat predikaatit on tarkoitettu sanotuksi jostain tietystä henkilöstä, tässä tutkimuksessa nimenomaan mukanaolijasta. Nollan käsite on, kuten Seppänen tuo esiin alaviitteessä (s. 116), kielitieteessä kyseenalaistettu. Yhtenä ongelmana on se, ettei ole varmaa, millä perustein kielitieteilijä realisoi nollan esimerkiksi merkitsemällä sen litteraatioon, kuten fennistiikassa on tullut tavaksi. Onko kyseessä vain metodologinen ratkaisu, joka helpottaa argumentittomien verbirakenteiden käytön tutkimista, vai onko tarkoituksena mallintaa puhujien kielen tuottamista

tai tulkintaa? Nollista on viime aikoina Seppäsen lisäksi valaisevasti kirjoittanut myös Laitinen, joka toteaa, ettei nollan tilalle ole syytä olettaa jotain sen paikalta kadonnutta elementtiä (1995: 339). Tämän kommentin voisi tulkita niin, ettei kyse ole verbien pakollisista argumenteista, siis siitä, että suomen kieli jossain mielessä vaatisi tiettyjä argumentteja tiettyihin verbeihin. Onko esiin merkittyjen nollien tarkoituksena kuitenkin osoittaa, että joko puhuja tai kuulija jossain mielessä »täyttää» nollat joko ilmausta rakentaessaan tai sitä tulkitessaan? Siltä vaikuttaa, kun puhutaan siitä, miten nolla vuorottelee muiden viitatuskeinojen kanssa (Laitinen 1995: 347) tai miten se toimii viittaavana elementtinä (Seppänen mm. mts. 117). Tähän jo nytkin mielenkiintoiseen keskusteluun olisi siis hyvä saada eksplisiittisempiä kannanottoja siitä, mitä litteraatioon merkittyjen nollien katsotaan edustavan.

Seppäsen mukaan spesifejä nollia esiintyy kahdenlaisissa konteksteissa. Ensimmäkin argumentiton predikaatti saattaa tulla kertomusta vastaanottavassa vuorossa. Puhujalla ei tällöin ole omaa pääsyä kertomuksen tapahtumiin, mutta hän osallistuu kuitenkin kertomiseen. Tällaista kerrontaan mukaan tuloa Seppänen luonnehtii eläytyväksi; puhuja eläytyy kertomukseen, lisää siihen uuden yksityiskohdan tai tiivistää sitä kertomuksen sisältä (s. 119). Paljas, argumentiton verbi, jolla predikoidaan jotain jostain aikaisemmin mainitusta keskustelukumppanista, nivoutuu näin lähemmäksi osaksi kertomusta, nähdäkseni vielä lähemmäksi kuin anaforisen *se*-pronominin sisältävä vuoro, jonka avulla voi myös mennä mukaan toisen aloittamaan kertomukseen (s. 55–57). Lisäksi keskustelukumppanista predikoidaan Seppäsen aineistossa paljaalla verbillä myös, kun kerrotaan hänen unestaan; nämäkin tapaukset luokitellaan nähdäkseni hyvin perustellusti eläytyviksi: ▷

kun eksplisiittistä argumenttia ei ole, puhuvaksi ääneksi tulee helposti se, jonka kokemuksista kerrotaan. Spesifillä nollalla näyttäisi siis olevan yhteyksiä sekä *se*-pronimiin anaforisuuden kautta että *hän*-pronimiin eläytyvyyden kautta.

ASENNONVAIHDOKSET

Viidennessä luvussa Seppänen keskittyy viittauskeinojen valintaan tilanteissa, joissa keskustelun osanottajat navigoivat puhe-tilanteen ja kertomuksen maailman välillä. Tässä keskeisinä työkaluina ovat Goffmanin osallistumiskehikko ja Hanksin (1990) kehittämä, deiksiksen tutkimusta olennaisella tavalla eteenpäin vienyt indeksisen taustan käsite. Indeksisellä taustalla Hanks tarkoittaa puheessa luotua viitekehystä, johon puheen indeksiset elementit suhteutetaan. Indeksisenä taustana voi toimia esimerkiksi kertomuksen maailma: kun keskustelun osallistujat alkavat kertoa tarinaa, puhehetkellä tuotetut viittaukset voidaankin tietyin ehdoin tulkita nyt puheen avulla parastaikaa luotavan uuden taustan pohjalta: silloin *nyt* ei olekaan puhehetki eikä *minä* ole varsinainen puhuja, vaan ne suhteutetaan kertomuksen aikaan ja henkilöihin. Asia mutkistuu kiinnostavalla tavalla, kun kertomuksen henkilö onkin puhe-tilanteessa mukana, joko kertojana tai kuulijana. Hanksin mukaan kolmannen persoonan pronominin käyttö tällaisessa tilanteessa on indeksi siitä, että vaikka viittauksen referentti onkin puhe-tilanteen täysivaltainen osallistuja, pronominin avulla hänestä tehdäänkin ulkopuolinen (1990: 225–227). Tässä Seppäsen kanta on erilainen kuin Hanksin. Hän ei näe ulkopuolisen ja osallistujan rooleja täysin erillisinä, vaan osoittaa, miten viittauskeinon ja sen sekventiaalisen aseman kautta referenttiä voi (ainakin suomeksi) kohdella sekä puheenaiheena että osallistujana.

Keskeisenä ajatuksena on, että *se* ja *tu* kohtelevat referenttiä poissaolevampana kuin *tämä* ja *hän* (s. 127). Näistä *tämä*-pronomini toimii selvimmin siltana puhe-tilanteen ja kertomuksen maailman välillä. Osanottajaan viittaavan *tämä*-pronominin referenttihan on useimmiten itse ollut juuri puhujana. Sen avulla voidaan kertomuksen maailmaan tuoda uusi henkilö puhe-tilanteesta: Seppäsen mukaan *tämä* on »kahden kehikon leikkauspisteessä» (s. 131). *Tämä*-pronominin avulla voidaan mukaan tuoda uusi henkilö joko kertomuksen alussa tai sen keskellä, uutta sivupolkua aloitettaessa.

Se taas toimii kertomuksissakin anaforisesti; kun *tämä*-pronominilla muutetaan osallistumiskehikkoa tuomalla osanottaja kertomuksen maailmaan puhe-tilanteesta, *se*-pronominia käytetään henkilöstä, joka on jo tuotu kertomuksen maailmaan. Toisin kuin *tämä*, joka siis on osallistujaroolin indeksi, *se* ei kohtele osanottajaa meneillään olevan puhe-tilanteen osallistujana vaan kertomuksen henkilönä. Seppänen osoittaa taidokkaasti, miten keskellä kertomustakin mukanaolijat voivat viittauskeinon avulla osoittaa kysymyksensä tai kommenttinsa joko kertojalle tai jollekin muulle mukanaolijalle (s. 136–137) ja miten kertoja voi kysymykseen tai kommentteihin reagoidessaan joko väljentää osallistumiskehikkoa tai muovata sitä tiettyyn suuntaan (s. 138–141).

Viidennessä luvussa Seppänen käsittelee myös eri tapoja viitata kertomuksen päähenkilöön. Esimerkin 9 analyysi on vahva argumentti sen puolesta, että pronomien vaihtelun funktiona todella olisi referentin tunnistettavuus. Kun esimerkin kertoja ensin esittelee nimeltä kolme tarinan henkilöä ja sitten viittaa yhteen heistä *tämä*-pronominilla, on mahdollista, että valinnan perusteena on juuri viittauksen tunnistettavuus (s. 144). Aikaisemmin *tämä*-pronominia on

luonnehdittu juuri puhetilanteen osallistujaroolia korostavaksi, ja kolmesta mahdollisesta referentistä ainoastaan yksi, johon nyt viitataan, on mukana puhetilanteessa. Samoin viittaussuhteiden selvyyden motivoimaksi selitetään *tuo*-pronominin käyttö Penan suuhun asetetussa repliikissä esimerkissä 9b (s. 145):

Maija:

nji. se todella pelästy että : et miten< miten **tolle** nyt on käyny.

Tässä esimerkissä tarinan henkilö käyttää *tuo*-pronominia tavalla, joka toisaalta on odotuksenmukainen kertomuksen maailman perspektiivistä, koska se viittaa mukanaolijaan, joka on tullut huomion kohteeksi toimintansa kautta. Tässä, kuten Seppänen huomauttaa, *se*-pronomini, joka olisi myös mahdollinen, voitaisiin (syntaktisista syistä) tulkita samaviitteiseksi johtolauseen Penaan viittaavan subjektipronominin kanssa; *tuo*-pronomini on siis tässä yksiselitteisempi (s. 146).

Kertomuksen juonen kulun ja koherenssin kannalta kumpikaan pronomini ei kuitenkaan ole monitulkintainen. Jo kertomuksen alussa Maija on tehnyt selväksi, että sen aiheena on Matin kuorsaus, joten Penan huolen aiheeksi ei voi ajatella ketään muuta henkilöä. Nähdäkseni molempien pronominivalintojen motivaatioksi riittävät Seppäsen esittämät interaktiiviset ja myös rakenteelliset seikat. *Tuo*-pronominin valinta liittyy Maijan asennonvaihtoon, kun hän omaksuu Penan äänen, ja *tämä*-pronominia esimerkissä 9a motivoi Matin mukanaolo tilanteessa. Lisäksi kertomuksen rakenteen kannalta *tämä* on odotuksenmukaisessa paikassa; *tämä* toimii kertomuksissa usein juuri viittauksissa kertomuksen päähenkilöön, kun hänet tuodaan uudelleen kertomuksen keskipisteeksi (Laury 1997: 109). Juuri ennen esimerkin 9a viittausta Mattiin

Maija on kuvaillut nukkumajärjestystä tarinan mökissä; kaikki kolme miestä on mainittu, viimeksi Pena. *Tämä*-pronominilla Matti, päähenkilö, tuodaan uudelleen fokukseen.

Esimerkin 10 analyysi (s. 146–151) luvussa 5.3.2, jossa käsitellään pronomien käyttöä vastaanottavissa vuoroissa, on kiehtovaa luettavaa. Siinä Seppänen osoittaa, miten viittauskeinon valinta on yhteydessä keskustelun ja kertomisen moniäänisyyteen. Etenkin nimiviittausten ja aikaisemmasta kertomuksesta lainatun yhteistyönä tuotetun repliikin käsittely tuo selvästi esiin aiemmissa luvuissa huolella rakennetun teoreettisen kehyksen vankkuuden ja metodin ja aineiston yhteensopivuuden.

KATSE JA REFERENSSI

Työn ehkä mielenkiintoisin ja inspiroivin osa on mukanaolijaan viittaavien pronomien ja osallistujien katsekäyttäytymisen yhteisvaikutuksen analyysi. Taustalla jatkuvasti mukana ollut osallistujaroolin käsite nousee nyt keskeiseksi. Katsekäyttäytymistä on keskusteluntutkimuksessa pidetty tärkeänä keinona puheen kohdistamisessa, sekä vuoron osoittamisessa tietyille osanottajalle että sen siirtämisessä seuraavalle puhujalle. Videoidun aineiston käyttö onkin selvästi lisääntymässä, ja sen mukana eleiden ja katseiden vaikutus kielellisen toiminnan jäsentymiseen ja merkitykseen on nousemassa tärkeäksi tutkimusalueeksi. Seppänen on siis tässä suhteessa edelläkävijä.

Katseen suunnan merkitsemiseen käytetyt symbolit ovat tottumattomalle työläistä lukea (ja aivan varmasti sitäkin työläämpiä tehdä), mutta on vaivan arvoista tutustua niihin. Tässä Seppäsen selvä, havainnollinen ja aina lukijan tarpeet huomioon otava kirjoitustyyli on suureksi avuksi. Kuiden luvun alussa Seppänen ensin havainnollistaa osallistumiskehikon käsitettä

ja sen muovaamista pronominiin käytön kautta analysoimalla keskustelunkatkelmaa, jossa pariskunta yhteistoimin kertoo molemmille tutusta tapauksesta. Sen jälkeen selvitetään katsekäyttäytymisen merkityskonventiot ja analyysin ongelmat ja rajoitukset.

Vaikka vain osasta aineistoa on tehty katseanalyysi, tulokset tukevat vakuuttavalla ja kiinnostavalla tavalla pronominiin käytöstä aiemmissä luvuissa esiin tuotua analyysia ja myös demonstratiiveista aikaisemmin tehtyjä tutkimuksia (Erringer 1996, Laury 1997).

Tämä-pronominiin käyttöön Seppäsen aineistossa liittyy se, että puhuja katsoo referenttiin, mutta muut osanottajat eivät. Tässä suhteessa *tämä* muistuttaa *sinä*-pronominiä ja toisen persoonan verbimuotoja. Toisen persoonan muodon käyttö kuitenkin muuttaa vuorottelun helposti kahdenkeskiseksi, niin että muut osanottajat orientoituvat katseillaan muuhun keskusteluun tai jäävät sivustakuuntelijoiksi, kun taas *tämä*-pronominiin sisältävää vuoroa ei ole kohdistettu vain yhdelle vastaanottajalle, vaan kolmannen persoonan pronominiin sen käyttö liittyy monenkeskiseen osallistumiskehikkoon. Nämä tulokset tukevat Seppäsen analyysia *tämä*-pronominiin pronominiin, joka korostaa referentin roolia puhe-tilanteen osallistujana. Kun *tämä*-pronominiin referentti on jo tilanteessa keskeinen, usein edellinen puhuja, ei muiden osanottajien tarvitse etsiä häntä katseellaan.

Tuo-pronominiin käyttö taas, toisin kuin *tämä*-pronominiin, ohjaa muita osallistujia katsomaan referenttiin. *Tuo*-pronominiä on aikaisemmassa tutkimuksessa pidetty vahvemmin osoittavana kuin *tämä*-pronominiä, ja katsekäyttäytymisestä saadut tulokset siis tukevat tätäkin analyysia (s. 191). *Tuo* ei ole puhutteleva samalla tavoin kuin *tämä*. Toisin kuin *tämä*, *tuo* ei osoita vuoroa referentille. Puhuja saattaa katsoa *tuo*-pronominiin

referenttiin, jos se on ennakoimaton, mutta tiimiytymistilanteissa, joihin *tuo*-pronominiin käyttö Seppäsen mukaan usein liittyy, puhuja ei katso referenttiin, vaikka muut osanottajat katsovat (s. 185–190).

Se-pronominiin käyttö taas liittyy siihen, että muut osallistujat pääasiassa katsovat puhujaan, vaikka puhuja katsoisikin referenttiin (s. 191–199). Tämä tulos tukee käsitystä *se*-pronominiin anaforisuudesta; läsnäolijasta käytettynä *se* korostaa hänen rooliaan puheenaiheena tai kertomuksen maailman henkilönä, eikä niinkään puhetahtuman osallistujana.

Hän-pronominiin ei synny yhtä selvää kuviota katsekäyttäytymisen suhteen. Toisin kuin *se*, *hän* saattaa saada osanottajat katsomaan referenttiin, ja Seppäsen mukaan tämä osoittaa, että sen referenttiä kohdellaan puhetahtuman osallistujana. Tässä työssä *hän* on osoittautunut eläytyksen pronominiksi; sitä käytetään osallistujaa referoidessa tai tulkitessa.

Kuudes luku kokoaa ja täydentää työssä luotuja teemoja jännittävällä tavalla. Se tekee myös selväksi sen, miten saumattomasti ei-kielellinen toiminta liittyy kielen käyttöön. Käy ilmi, ettei ole järkevää käsitellä kieltä muusta toiminnasta erillään olevana, enemmän tietämiseen kuin tekemiseen liittyvänä ilmiönä.

LOPUKSI

Seppäsen tutkimus on monella tavalla uusia uria luova. Kansainvälisestäkin se on ainutlaatuinen läsnäolijaan viittaavien kolmaspersoonaisen pronominiin käyttöön keskittyvänä tutkimuksena. Työn alussa ilmaistu toivomus toteutuu: keskusteluntutkimuksen metodit osoittautuvat varsin käytökelpoisiksi lingvistin työkaluiksi. Innovoiva katsekäyttäytymisen analyysi tukee hyvin pronomineista kielellisen evidenssin perusteella tehtyä analyysia. Tästä tutki-

muksesta käy selvästi esille se, ettei kontekstisidonnaisia kielenaineiksia kannata analysoida pelkästään keksittyjen esimerkkien pohjalta tai kontekstistaan erotettuina. Niiden merkityksen voi parhaiten ymmärtää tarkastelemalla sitä, miten kieltä käytetään puhetilanteissa.

Seppäsen tekstiä on ilo lukea. Työ on hyvin kirjoitettu ja selkeästi jäsennelty, ja analyysi on tarkkaa ja oivaltavaa. Työn puutteetkin liittyvät sen ansioihin: tarkkana ja varovaisena tutkijana tekijä ei aina mene johtopäätöksissään aivan niin pitkälle kuin olisi ehkä paikoitellen voinut. Seppänen ansaitsee kiitokset inspiroivasta ja tutkimusta eteenpäin vievästä työstä. ■

RITVA LAURY

California State University, Fresno

Sähköposti: *ritva_laury@csufresno.edu*

LÄHTEET

- ARIEL, MIKA 1990: *Accessing noun-phrase antecedents*. London: Routledge.
- VON BECKER, REINHOLD 1824: *Finsk grammatik*. Åbo: Bibel-sällskapet tryckeri.
- CHAFE, WALLACE 1994: *Discourse, consciousness and time*. Chicago: University of Chicago Press.
- ERVIN-TRIPP, SUSAN – KÜNTAY, AYLIN 1997: The occasioning and structure of conversational stories. – Talmy Givón (toim.), *Conversation* s. 132-166. Amsterdam: John Benjamins.
- FOX, BARBARA 1987: *Discourse structure and anaphora*. Cambridge: Cambridge University Press.
- (toim.) 1996: *Studies in anaphora*. Amsterdam: John Benjamins.
- FRETHEIM, THORSTEIN – GUNDEL, JEANETTE (toim.) 1996: *Reference and referent accessibility*. Amsterdam: John Benjamins.
- GOFFMAN, ERVING 1981: *Forms of talk*. Oxford: Blackwell.
- GUNDEL, JEANETTE – HEDBERG, NANCY – ZACHARSKI, RON 1993: Cognitive status and the form of referring expressions in discourse. – *Language* 69 s. 274–307.
- HANKS, WILLIAM 1990: *Referential practice*. Chicago: University of Chicago Press.
- LAITINEN, LEA 1992: *Välttämättömyys ja persoona*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- 1995: Nollapersoona. – *Virittäjä* 99 s. 337–358.
- LARJAVAARA, MATTI 1990: *Suomen deiksis*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- LAURY, RITVA 1997: *Demonstratives in interaction*. Amsterdam: John Benjamins.
- VILKUNA, MARIA 1992: *Referenssi ja määrällisyys suomenkielisten tekstien tulkinnassa*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.